

УДК 94(477+470):323.1]«10/20»(049.32)

Олександр Безаров

Рецензія на кн.:

Каппелер А. Нерівні брати. Українці та росіяни від середньовіччя до сучасності / пер. з нім. В. Кам'янець. – Чернівці: Книги-XXI, 2018. – 320 с.

Історія міжнаціональних відносин є тією галуззю історичного знання, що викликає неприхований інтерес не лише з боку професійних науковців, але й серед політиків, державних і громадських діячів, адже знання про те, якими ці відносини були у минулому визначатимуть стратегію їх розвитку й у майбутньому. З історії відомо, що міжнаціональні відносини не завжди постають, як гармонійний і безболісний процес міжнаціональної згоди та порозуміння. Зазвичай пошук політичного консенсусу у стосунках між різними національностями триває десятиліттями, а подеколи й століттями, що, звісно, гальмує економічний та соціокультурний поступ держави, ускладнює міжнародні відносини, загострює політичні конфлікти в суспільстві.

Нажаль, далеким від конструктивного є стан сучасних російсько-українських відносин, який застиг у точці політичного протистояння двох держав. Обтяжені військовим конфліктом на території України,
© Безаров О., 2018

Безаров Олександр Троянович - кандидат історичних наук, асистент кафедри історії нового та новітнього часу Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

російсько-українські відносини сьогодні перебувають у глухому куті міжнародної політики. Взаємні образи та звинувачення вочевидь не сприяють у розв'язанні гострого російсько-українського конфлікту, а політичні спекуляції навколо історичного минулого братніх колись народів призводять до посилення інформаційної війни між Росією та Україною, поглиблюють соціокультурну прірву між нашими народами, відволікають від вирішення нагальних питань економічного життя.

Необхідність комплексного дослідження історії російсько-українських відносин зумовлена не лише політичною кон'юнктурою, але й тим, що в сучасній історіографії, мабуть, не має ґрунтовної історичної праці, в якій би висвітлювалася історія українців і росіян крізь призму їхніх взаємин. Поява монографії швейцарського професора історії з Віденського університету А. Каппелера, на наш погляд, зумовлена спробою закрити цю прогалину.

Інтерес до цієї книги викликаний натомість не лише її науковими завданнями, але й особистістю автора, котрий є визнаним у світі фахівцем з історії міжнаціональних відносин у Росії та в Україні. Чималий науковий доробок А. Каппелера, котрий водночас є знавцем історії малих народів Росії, протягом трьох останніх десятиліть визначає концептуальні підходи стосовно інтерпретації російської та української історії в європейській історичній науці. Пропонована українському читачеві та презентована у Чернівцях монографія А. Каппелера, є надзвичайно важливою, за своїм суспільно-політичним значенням, науковою новизною та актуальністю, спробою західноєвропейського фахівця відобразити російсько-українські відносини в історичній ретроспективі з метою усвідомлення витоків сучасного російсько-українського конфлікту. Як зауважив на презентації книги її автор, дослідження призначалося, передусім, для європейського читача, що, на наш погляд, лише додає монографії особливої актуальності в Україні та Росії.

Загалом, дослідник сформулював для себе не просте завдання, а саме: з'ясувати історичні передумови взаємин Росії та України, проаналізувати питання «перехресної історії» українського та російського народів (с. 9). Особливу увагу А. Каппелер зосередив на переплетенні ідей, рецепцій, історичних наративів, культури пам'яті та історичної політики в обох країнах.

Отже, як зазначав автор у передмові, «перехресну історію» можна викласти як взаємодію зближень і розходжень (с. 12), як асиметрію російсько-українських стосунків у Російській імперії та у Радянському союзі (с. 13). Чимало викладених у монографії історичних подій та фактів для українського або російського читача, мабуть, вже відомі, про що зазначав і сам автор на презентації книги. Однак, цінність його дослідження, як нам видається, полягає в концептуалізації підходів щодо вивчення національної історії Росії та України, у спробі визначити процеси державотворення росіян та українців, як національні (або навіть інтернаціональні) проекти.

Власне сама концепція А. Капелера розгортається лише у п'ятому розділі із характерною назвою «Дві запізнілі нації», в якому автор зазначає про те, що українці та росіяни є «молодими» націями, а як національні держави існують усього чверть століття. Для А. Капелера очевидним є той факт, що українці постають не лише в якості «запізнілої», але й «несподіваної» нації, а дехто, зауважував автор, навіть висловлював сумніви, чи українці взагалі були нацією (с. 100). Натомість росіяни мали неперервну державну традицію, а тому від середньовіччя аж до розпаду СРСР вони жили в одній державі, проте, як це не парадоксально, але власне російська держава, на протигагу західноєвропейським традиціям націотворення, була не ядром, а гальмом у розвитку російської нації (с. 101). А. Капелер тут вочевидь послуговується теорією відомого британського історика Дж. Госкінга, котрий справедливо зауважував, що від середини XVII ст. імперська держава росіян несподівано відмовилася від західноєвропейської моделі «винаходу традиції» у процесі націобудівництва, а отже, завадила розбудові російської нації¹.

Незважаючи на те, що росіяни та українці є націями, які й досі знаходяться у пошуках своєї національної ідентичності, яка «впливає на їхній внутрішній розвиток так само, як на їхні відносини між собою» (с. 102), А. Капелер слушно зазначав й про певні історичні особливості у їхньому становленні.

Зокрема, важливим фактором у формуванні російської нації був російський імперський патріотизм, який постав іще за епохи Катерини II в якості «надетнічної ідеології росіян», що відображала «нетотожність держави та етнічної нації» (с. 105). Власне, на

думку А. Каппелера, російський імперський патріотизм визначав увесь наступний розвиток російської національної свідомості у XIX – XX століттях. Однак, яким чином цей патріотизм вплинув (і чи впливав взагалі?) на процеси розвитку російського національного руху, якщо цей рух, як зауважував автор, був позбавлений етнічної складової, автор, на жаль, не уточнив. Натомість А. Каппелер мав рацію, коли зазначав про те, що самодержавство зазвичай з обережністю ставилося до національних ідей, які загрожували підірвати підвалини влади, а тому Романови прагнули триматися у своїй внутрішній політиці «надетнічного імперського патріотизму» (с. 124–125) – державної ідеології, що мала на меті інтегрувати всі релігійні та етнічні групи, яка була «транснаціональною» за своїм характером, навіть «якщо росіяни й були першими з-поміж рівних» (с. 110).

Для українців каталізатором національного руху виявилися події 1648–1654 рр., які А. Каппелер визначив як революційні (с. 107). Розвиток українського національного руху автор безпосередньо пов'язував з історією Гетьманщини, Слобідської України, а в XIX ст. з історією Києва, який перетворився на духовний і політичний центр українського руху в Російській імперії (с. 115).

Власне російсько-українська зустріч вперше відбулася наприкінці XVI ст. за ініціативою української сторони (с. 66), але спільне українсько-російське націотворення тривало, на думку А. Каппелера, упродовж XIX століття. Цей процес було ускладнено взаємодією різних видів російського національного концепту (транснаціональний імперський концепт, етнічно-російський та ліберальний проекти політичної нації), які конкурували між собою (с. 135). В українському національному русі протистояли один одному малоросійський та власне українській концепти, хоча, як зауважував А. Каппелер, чимало українців підтримували концепт «всеросійської» нації, в якій українцям («малоросам») було відведено підпорядковане місце (с. 135).

Модернізація пізньоімперської Росії кардинально вплинула на процеси національного розвитку росіян та українців, виразною була асиметрія щодо міського й сільського населення, дихотомія «російське місто – українське місто» посунула українців на маргінес соціокультурних процесів,

перетворила українську культуру на провінційну. На противагу багатьом російським письменникам, Т. Шевченко, Л. Українка, М. Коцюбинський не стали надбанням світової культури, «не увійшли до канону європейських літератур» (с. 142).

Отже, модернізація України, як справедливо зазначив А. Каппелер, значною мірою відбувалася без українців (с. 141). Відповідно асиметричними були й наративи російської та української історій. Оскільки «Захід перейняв домінуючий російський наратив» (с. 146), то вочевидь, що образ українця, як молодшого брата росіянина, визначав увесь той комплекс меншовартості українців, який було подолано лише внаслідок революційних подій 1917–1921 років. А. Каппелер переконаний у тому, що революція 1917 р. у багатонаціональній російській державі була за своїм характером російською (с. 160), проте, єдиним народом, який у 1917 р. кинув виклик Тимчасовому уряду й значною мірою впливав на перебіг його політики, були українці (с. 165). Ключовою подією у процесах національного відродження українців виявилася Жовтнева революція (с. 169). Українські селяни, на думку автора, вважали більшовиків «меншим злом» порівняно з «білими», з якими ті пов'язували повернення великих землевласників. Зрештою, результатом Української революції став той факт, що Україна як геополітичний і культурний суб'єкт уперше від XVII – XVIII ст. з'явилася на мапі Європи (с. 178).

У висвітлені історії російсько-українських відносин у Радянському Союзі А. Каппелер дотримувався й надалі згаданої вже концепції Дж. Госкінга про імперію як гальмо російського націотворення². Зокрема, віденський історик зазначав, що радянська влада не пристала на ідею національно-культурної персональної автономії, але гарантувала усім національностям (у тому числі українцям), навіть дрібним етнічним групам, територіальну автономію (с. 183). І тільки росіяни почували себе вдома неначе у комунальній квартирі, що дало привід А. Каппелеру наголосити на слушності твердження деяких західноєвропейських науковців про «дискримінацію етнічних росіян» (с. 186), тобто інституційні межі СРСР не сприяли формуванню етнічної російської нації (с. 187). Однак ситуація з українцями, які склали майже половину неросійського населення Радянського Союзу (с. 189), була дещо іншою.

Політика українізації, яка запроваджувалася радянським урядом у 1920-х рр., вперше в історії України призвела до того, що українська мова стала офіційною мовою молоді Української радянської республіки, а українці опинилися на вищих щаблях правлячої верхівки СРСР. Так, у 1933 р. серед членів Комуністичної партії українці становили 61 %, тоді як росіян було 23 % від усіх комуністів Радянського Союзу. Зростала питома вага українців і серед міського населення. Асиметрія між росіянами та українцями зменшилася (с. 195), але своєрідний ренесанс української культури виявився не тривалим і завершився національною катастрофою українців у 1932–1933 роках (с. 203). Натомість А. Каппелер не схильний розглядати Голодомор як геноцид українського народу (с. 205), адже, на його думку, прямих доказів у намірах сталінського керівництва стосовно політики етноциду українців поки що не знайдено, а «ставити голод на один щабель із винищенням євреїв і вірменів недоречно» (с. 205). Крім цього, проти історичного нарративу «Голодомор, як геноцид українців» свідчить географія поширення голоду в СРСР та численні жертви, серед яких було чимало не українців (с. 203). Однак А. Каппелер зовсім не знімає відповідальності за скоєний злочин проти власного народу з партійного керівництва та особисто Й. В. Сталіна. Щоправда, теза автора про те, «що репресивна політика Сталіна в 1932–1933 рр. була спрямована саме проти українців» (с. 206), дещо суперечить вищезазначеним твердженням про Голодомор.

Особливе місце в історії російсько-українських відносин посідала Велика вітчизняна війна, яка, за словами А. Каппелера, відіграла велетенське значення в культурній пам'яті росіян і багатьох українців. «Немає нічого дивного в тому, що роль українських націоналістів у той період перебуває в центрі теперішніх дискусій у царині політики пам'яті» (с. 221). Важливим було зауваження автора з приводу того, що стрімка модернізація СРСР 1930-х рр. не змогла подолати «асиметрію» між росіянами та українцями, яка існувала ще від ХІХ століття (с. 226). Щоправда, не зовсім зрозуміло, якою саме була ця асиметрія, якщо частка українців у складі союзних та республіканських органів влади неухильно зростала і сягнула у 1964 р. свого апогею, коли з-поміж одинадцяти членів президії ЦК КПРС щонайменше троє були етнічними українцями (с. 229).

Цікавими були міркування австрійського науковця з приводу місця та ролі України у процесах розпаду СРСР. На думку А. Каппелера, смертельний удар по радянській державі нанесли саме Україна в особі її президента Л. Кравчука. Хоча, як стверджував автор, «багатьох українців влаштувала б і широка автономія», у той час як для більшості росіян розпад Радянського Союзу став шоком (с. 240).

Асиметричність у російсько-українських відносинах, з точки зору А. Каппелера, зберігалася і у пострадянські часи, адже більшість українців були здивовані несподіваною незалежністю своєї країни і довго не могли звикнути, що Росія стала закордоном, але переважна більшість українців вважала, що Росія ближча Україні, аніж усі інші держави, що вони з росіянами належать до однієї нації (с. 247). Незважаючи на те, що після подій Помаранчевої революції та Євромайдану ситуація у російсько-українських відносинах погіршилася, мова про «братні народи» не була винаходом пропаганди, а мала широку підтримку не лише в Росії, але й в Україні.

Концептуальний підхід щодо вивчення історичного минулого російсько-українських відносин вдало доповнений авторським поглядом на спільну середньовічну історію українців і росіян (с. 32–50), українізацію російської культури (с. 84–90), виникнення стереотипу Малоросії у національній свідомості росіян (с. 95–99), на формування національних наративів історії України та Росії.

Водночас дозволимо собі зробити деякі зауваження та висловити побажання автору стосовно окремих, як нам видається, дискусійних моментів у його монографії.

Наприклад, авторське твердження про те, що «запорозькі козаки прийшли на зміну польській та українській шляхті як «політична нація» із «високою культурою і мовою» (с. 107) є певним перебільшенням. Нас 137 автор несподівано протиставляє «освіченість українців» «православним традиціям», у полоні яких начебто перебували росіяни. Не зовсім зрозуміло про яких власне «освічених» українців йдеться (католиків, уніатів чи православних)? Зрештою, яким чином «православні традиції» росіян завадили їм стати, «більшістю освічених політичних та економічних еліт України» (с. 141) наприкінці XIX століття?

Мабуть, що характерною ознакою для усієї західноєвропейської історіографії є застосування в історичних дослідженнях категорій, які не завжди можуть вважатися коректними у певному історичному контексті, постають надто узагальнюючими поняттями, із логікою, яка відома лише їх авторам.

На жаль, не оминула цієї проблеми й монографія А. Каплера, в якій доволі рясно використано терміни «етнічні росіяни» та «етнічні українці» (за нашими підрахунками, у тексті «етнічних українців» виявилось чомусь менше за простих «українців», тоді як росіяни скрізь подаються автором як «етнічні росіяни»). Зважаючи на той факт, що поняття етнічності у сучасній історичній науці є вельми розпливчастим, а у випадку національної історії росіян та українців, ще й маловивченим, бажано було хоча б у загальних рисах пояснити зміст зазначеної категорії у цьому дослідженні, визначити критерії «етнічності» росіян та українців. Теж саме стосується поняття «російські національні ідеології» (с. 125). На с. 132 для характеристики подій Першої російської революції автор використав водночас терміни «російський націоналізм», «екстремальний етнічний націоналізм» та «імперський націоналізм». Чи узгоджуються вони, приміром, із таким загальноновживаним поняттям, як правоконсервативна ідеологія монархічних організації в Російській імперії, з тексту монографії, на жаль, не видно. Певного уточнення (або принаймні посилання на відповідні джерела) потребує твердження автора про те, що начебто українці, які брали участь у революційному русі, «вважали себе транснаціональними революціонерами» (с. 155).

На жаль, деякі важливі авторські тези, приміром, про ступінь загрози для самодержавства з боку російського та українського національного рухів (с. 117), про маргіналізацію української культури у ХІХ ст. (с. 142) залишилися без необхідної конкретизації. Також, мабуть, відповідного авторського коментаря потребує судження про те, що «заперечення існування самостійної української нації характерне для всіх політичних напрямів у російському суспільстві аж до наших днів» (с. 123). Спроби порівняти «офіційний російсько-радянський патріотизм» із «імперським

націоналізмом царських часів» не вперше застосовуються у сучасній історіографії, проте апелювання А. Капелера до «міфу Великої вітчизняної війни» та до «міфу революції» (с. 227) навряд чи можна вважати доречним за наведеної історичної аналогії. Зрештою, не відомо про які власне міфи йдеться і чи насправді вони були/є такими. Позбавлятися стереотипів у суспільній свідомості вкрай необхідно, але робити це потрібно не всупереч, але завдяки об'єктивному історичному знанню. А воно, на щастя, не завжди відповідає вимогам офіційних політичних дискурсів (ідеологіям).

Дещо спрощеними виглядають авторські інтерпретації обставин загострення ситуації у Києві наприкінці 2013 – на початку 2014 рр. (с. 266–267), а твердження про те, що чинна влада наказала стріляти у демонстрантів (с. 271) є дискусійним, адже, на жаль, й дотепер не має остаточних результатів судового розслідування з приводу вбивств на Майдані взимку 2014 року. Можливо автору відомі якісь нові обставини цієї трагедії, але без відповідного посилання на історичні джерела будь-які висновки є лише науковими припущеннями.

Крім того, є зауваження до перекладу. Усі російськомовні цитати у тексті чомусь подано мовою оригіналу, що, як нам видається, негативно позначилося на загальній стилістиці монографії.

Однак зазначені недоліки жодним чином не впливають на позитивне враження від монографії А. Капелера. Автору вдалося досягти визначеної у дослідженні мети. Виявлена ним історична асиметрія у російсько-українських відносинах підтверджує нашу думку про те, що об'єктивне вивчення історії України та Росії не можливе без урахування фактору російсько-української взаємодії у політичному, економічному та соціокультурному просторі Східної Європи. Звісно, що предметна дискусія з приводу гострих кутів у взаєминах між двома великими народами, ми сподіваємося, ще попереду, але вона в принципі не можлива без неупередженого переосмислення спільної історії України та Росії, що переобтяжена соціальними конфліктами, кривавими революціями та війнами. А. Капелер мав рацію, коли стверджував, що російсько-українські відносини не знали міжрелігійного протистояння, що є важливим чинником у спробах знайти порозуміння стосовно спільного історичного

минулого. Очевидно, що будь-які спроби недолугих політиків штучно розхитати поліконфесійну рівновагу на теренах України та Росії завжди були спрямовані проти росіян та українців, чинилися на користь їх геополітичних суперників.

Таким чином, незаангажований погляд відомого західноєвропейського історика на події російської та української історії, який продемонстровано у монографії А. Каппелера, засвідчує про необхідність широкого суспільно-політичного діалогу між росіянами та українцями на засадах рівності та взаємоповаги. Різне бачення історичного минулого не повинно бути приводом для політичних конфліктів та національних образ, адже європейський стиль мислення ґрунтується, як відомо, на плюралізмі думок і толерантності до протилежної точки зору. «Росія та Україна, – як справедливо зазначив автор у підсумку свого дослідження, – віддавна складові частини Європи та її історії, і в наших інтересах, щоб відносини двох сусідів покращилися». Сподіваємося, що ця монографія буде цікавою та корисною й для російськомовного читача

Примітки:

¹ Хоскінг Дж. Россия: народ и империя (1552–1917) / пер. с англ. С. Н. Самуйлова. – Смоленск: Русич, 2000. – С. 11.

² Дж. Госкінг зокрема зазначав, що статус українців і білорусів, які до 1917 р. були «найбільшими етногрупами в Європі, які не панували», у Російській імперії та в Радянському Союзі відгравав надзвичайну важливу функцію для росіян, які, за умови визнання у білорусів та українців національної самостійності, опинилися б у національній меншості у власній «російській» державі. Ця політична проблема, яка в історичному контексті російсько-українських взаємин почасти набувала характеру протистояння двох моделей національного будівництва, залишається гострою й сьогодні. (Див.: Хоскінг Дж. Правители и жертвы. Русские в Советском Союзе / пер. с англ. В. Артемова. – М.: Новое литературное обозрение, 2012. – С. 25).

Безаров О.Т.

Надійшла до редколегії 01.12.2018 р